

Я. А. Івлєва*Євпаторійський педагогічний факультет
РВНЗ «Кримський гуманітарний університет»*

**ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКС З ІСТОРІЇ
ДУХОБОРСЬКОЇ, МОЛОКАНСЬКОЇ ТА СКОПЕЦЬКОЇ СЕКТ
ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.
У ФОНДАХ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ**

Охарактеризовано комплекс джерел з історії духоборської, молоканської та скопечської сект Таврійської губернії в першій половині XIX ст., що зберігаються в фондах Російського державного історичного архіву. Проаналізовано закономірності продукування й ступінь збереження джерел, приділено увагу класифікації джерел з історії сектантів Таврійської губернії у фондах архіву.

Ключові слова: релігія, сектантство, архівний фонд, історичне джерело, Таврійська губернія.

Охарактеризован комплекс источников по истории духоборческой, молоканской и скопечской сект Таврической губернии в первой половине XIX в., хранящихся в фондах Российского государственного исторического архива. Анализируются закономерности создания и степень сохранности источников, уделяется внимание классификации источников по истории сектантов Таврической губернии в фондах архива.

Ключевые слова: религия, сектантство, архивный фонд, исторический источник, Таврическая губерния.

The complex of sources on history of sects of the Doukhobors, the Molocans and the Skopets of the Taurian province in the first half of the 19th century, stored in the funds of the Russian State Historical Archives is characterized in the article. Conformities to patterns of producing and extent of safety of sources are analyzed, attention classification of sources on history of sectarians of the Taurian province in the funds of archive.

Key words: religion, sectarianism, archived fund, historical source, Taurian province.

Пріоритетною умовою створення історичного дослідження є використання репрезентативної джерельної бази, яка відбиває інформативні властивості комплексу джерел і надає можливість системно реконструювати відповідний фрагмент минулого. Саме писемні джерела є найчисленнішими й важливими, їх різновиди мають широкі інформативні можливості та дозволяють здійснити глибоке наукове дослідження.

Для реалізації цього завдання історика необхідно залучити якомога ширшу сукупність писемних, зокрема архівних, джерел, що може бути забезпечене проведенням суцільної евристики в архівосховищах. Фонди одного архіву не можуть дати вичерпне уявлення про наявний комплекс джерел з проблеми. Так, джерела з історії духоборської, молоканської та скопечської сект першої половини XIX ст. зберігаються переважно в Державному архіві Автономної Республіки Крим, однак для всебічного вивчення проблеми необхідно залучити джерела з інших архівів, зокрема російських.

Південь України у XIX ст. перебував у складі Російської імперії. Цим обумовлено відкладення джерел з релігійної історії регіону в центральних архівах сучасної Російської Федерації. Найбільшим з російських архівних зібрань документів з дореволюційної історії сектантства є Російський державний історичний архів (РДІА).

РДІА налічує 1367 фондів вищих і центральних інституцій Російської імперії XVIII – початку XX ст., громадських і приватних організацій та установ всеросійського значення, понад 6,5 млн одиниць зберігання. Серед них понад 1,4 млн одиниць збереження стосуються вищих державних установ, а близько 3,5 млн містять фонди центральних владних структур Російської імперії. У архіві зосереджено корпус джерел, що містять інформацію з політичної, економічної та культурної історії Росії. Значне місце у фондах РДІА займають джерела з релігійної історії імперії, зокрема православних сект духоборів, молокан і скопців, що в першій половині XIX ст. значно активізували свою діяльність і стали предметом пильної уваги державних і церковних органів влади. Документи з історії духоборської, молоканської та скопечької сект Таврійської губернії першої половини XIX ст. містяться переважно у фондах вищих та центральних органів влади РДІА.

Найбільший масив документації щодо таврійських сектантів утворений внаслідок діяльності світських органів влади, насамперед Комітету міністрів, який був вищим органом адміністративної влади Російської імперії. Комітет був заснований 8 серпня 1802 р. з метою розгляду справ, що потребували взаємодії кількох міністерств або перевищували компетенцію окремих міністрів. Попервах Комітет навіть розглядав законопроекти (перша чверть XIX ст.). До складу Комітету міністрів належали голова й члени – міністри та головнокеруючі (*главноуправляющие*) відомств, а також інші чиновники вищого рангу за призначенням імператора. Після заснування 19 жовтня 1905 р. Ради міністрів до неї перейшла більша частина компетенції Комітету міністрів. 23 квітня 1906 р. Комітет міністрів був ліквідований.

Як вища адміністративна інстанція Комітет міністрів розглядав щорічні звіти міністрів (до 1858 р.) і губернаторів (з 1827 р.). Через нього проходило чимало справ з нагляду за державним апаратом (матеріали сенаторських ревізій, догани місцевій адміністрації та ін.), а також справи щодо особового складу урядових установ (призначення, звільнення, нагородження, пенсійні справи та ін.). У полі особливої уваги Комітету міністрів у другій чверті XIX ст. перебували питання охорони кріпосного ладу, боротьби з суспільно-політичними рухами і селянськими виступами. Комітет розглядав скарги поміщиків і селян, виносив рішення про відправлення військових команд для придушення селянських виступів, видавав бунтарів під суд та ін. [1, с. 162].

Комітет міністрів розглядав також вищі адміністративні справи з розколу (з 1811 р. по 1905 р.). У першій половині XIX ст. у відомстві Комітету міністрів перебувало чимало адміністративних справ стосовно сектантів, зокрема й Таврійської губернії, про що свідчать матеріали фонду № 1263 «Комітет міністрів» [12]. Справочинство Комітету міністрів характеризується значним інформативним потенціалом джерел, які розкривають широке коло аспектів діяльності духоборів, молокан і скопців та заходів влади щодо них.

Сектантськими питаннями опікувався і Сенат. Він був заснований 22 лютого 1711 р. як вищий колегіальний орган для нагляду за вищою й центральною владою за відсутності Петра I, з січня 1722 р. Сенат очолив генерал-прокурор. На початку XIX ст. реалізована низка реформ Сенату, що змінили його функції, склад і статус в системі державного апарату. Наказом від 8 вересня 1802 р. Сенат був проголошений верховним органом влади, якому підпорядковувалися всі громадські приймальні (*присутственные места*), він наглядав за здійсненням правосуддя. Влада Сенату обмежувалася лише владою імператора; всі міністри зобов'язувалися подавати до Сенату щорічні звіти. Наказ наділив Сенат правом висловлювати зауваження на «височайші» укази та вносити до них поправки, але вже з березня 1803 р. Сенат втратив це право. Загалом реформи Сенату не мали належної дії й Сенат невдовзі суттєво обмежив свої функції [1, с. 163].

У складі Сенату діяв ряд департаментів під верховенством генерал-прокурора, який з 1802 р. був водночас і міністром юстиції. До складу кожного департаменту входило декілька призначених імператором сенаторів. Кожен департамент очолював обер-прокурор, а головував в департаменті першоприсутній (*первоприсутствующий*).

Упродовж першої половини XIX ст. число департаментів зросло з семи до дванадцяти. До середини XIX ст. Сенат презентував безліч установ, розташованих в Петербурзі (департаменти: перший-п'ятий, межовий і герольдії), в Москві (шостий-восьмий департаменти) і Варшаві (дев'ятий-десятий департаменти). Перший департамент Сенату здійснював нагляд за урядовим апаратом, охороняв права і привілеї різних станів і проводив т. зв. «обнародування» (опублікування) законів. Всі інші номерні департаменти були вищими апеляційними судами для певних губерній. П'ятий департамент в Петербурзі, шостий в Москві й десятий у Варшаві були кримінальними, а всі інші – цивільними. Департаменти в Петербурзі, Москві і Варшаві проводили загальні збори, де вирішувалися різні адміністративні і судові справи.

В умовах загальної кризи суспільства Сенат був не спроможний оперативно забезпечувати елементарну законність. У сфері нагляду за державним апаратом Сенат часто відтіснявся Комітетом міністрів, а потім і Власною його імператорської величності канцелярією. Проте в деяких категоріях судових справ Сенат був далеко не останньою інстанцією [1, с. 164].

Хоча й справи щодо «навернення з православної віри» вів переважно Комітет міністрів, деякі питання сектантського життя розглядалися в Сенаті, зокрема його першим департаментом Сенату, який був утворений 15 грудня 1763 р. для розгляду справ державного й місцевого управління, а також для ревізії всіх фінансових справ. Розглядав справи деяких колегій, контор, канцелярій, департаментів тощо, виконував функції канцелярії Сенату. Протягом 1765–1794 рр. в його складі діяла Межова експедиція, в 1797–1805 рр. – Експедиція державного господарства, опікунства іноземців і сільського домоводства. Після утворення 1802 р. міністерств частина компетенції департаменту була передана до Комітету міністрів, Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції. У 1805 р. департамент налічував п'ять експедицій, згодом їх кількість збільшувалася. Перший департамент Сенату був ліквідований 24 листопада 1917 р.

У фонді першого департаменту Сенату зберігається певна кількість джерел, які стосуються правового статусу сектантів [17]. Насамперед йдеться про документи щодо обмеження прав, поширення на них дії нормативних актів та надання дозволів з окремих питань (наприклад, наймання волонтерів у рекрути). Усі ці заходи влади поширювалися й на таврійських сектантів.

Варто зазначити, що більшість джерел цих фондів уже введена до наукового обігу (починаючи ще з праць дореволюційних істориків), що деякою мірою знижує їх наукову новизну. Але не враховувати такі документи в нашій темі вважаємо не коректним, оскільки вони формують комплексне уявлення про нормативну базу тогочасного суспільного життя.

Крім того, значний корпус джерел сформувався в ході діяльності центральних органів влади, зокрема міністерств. Насамперед політику держави щодо сектантів здійснювало Міністерство внутрішніх справ (МВС), яке було створено за Маніфестом 8 вересня 1802 р. МВС був поліцейською інстанцією, але окрім каральних функцій, у віданні міністерства зосереджувалися й деякі адміністративно-господарські справи. До його відомства увійшли різні установи: місцеві адміністративно-поліційні, станові органи дворянства й міських станів, управління іноземними поселенцями, продовольча справа, медична колегія, управління деякими галузями промисловості та ін. Міністром був призначений Кочубей, що свідчить про важливе значення міністерства в системі урядового апарату. За іні-

ціативою Кочубея в червні 1803 р. були скасовані колегії, що знаходилися у складі міністерства, і був створений департамент міністерства, побудований за принципом єдиноначальності. З 1811 р. при МВС були створені рада, канцелярія та департаменти. Департамент державного господарства і публічних будівель (*Департамент государственного хозяйства и публичных зданий*) забезпечував збирання статистичних відомостей, управління іноземними поселеннями, спорудження та експлуатацію «*публичных зданий*» – казенних приміщень, в яких функціонували державні установи, казарми, в'язниці, державні склади та ін. У 1819 р. до апарату МВС увійшло Міністерство поліції. Особлива канцелярія МВС була ліквідована 1826 р. у зв'язку із створенням Третього відділення. У 30–40-х рр. XIX ст. в МВС була проведена низка організаційних заходів, спрямованих на посилення поліційно-каральних функцій за рахунок скорочення господарської діяльності. У 1842 р. канцелярія МВС, яка відала особовим складом місцевих адміністративних органів, була перетворена в департамент загальних справ. Особлива канцелярія міністра (неофіційно з'явилася тоді ж) діяла паралельно з Третім відділенням [1, с. 177–179].

Справочинство МВС характеризувалося крайнім бюрократизмом. Порядок ведення справ був чітко регламентований: реєстрація, рух документів всередині міністерства із визначенням терміну виконання, відсилення документів, перевірка виконання, звітність. Такий порядок ведення міністерських справ створив умови для посилення інформативних можливостей документації МВС, а також суттєво вплинув на визначення рівня збереженості відповідних джерел.

Документація МВС важлива через наявність щорічних звітів губернаторів щодо чисельності «*раскольников разных сект*», справ про їхні взаємини з владою й православним населенням країни.

Документи з історії духоборської, молоканської та скопечької сект Таврійської губернії, що утворилися внаслідок діяльності МВС, містяться у фондах № 1284 «Департамент загальних справ МВС» [13], № 1285 «Департамент державного господарства МВС» [14], № 1286 «Департамент поліції виконавчої МВС» [15] і № 1291 «Земський відділ МВС» [16]. Інформаційний потенціал цих джерел є досить значним, загалом вони стосуються різних сторін життя сектантів зазначеного регіону.

Сектантськими проблемами переймалося також Міністерство фінансів, яке було створено в 1802 р. Головним призначенням міністерства було завідування джерелами державних доходів. В його віданні перебували органи державного кредиту, а також технічний апарат збирання податків і розподілу сум, виготовлення монет і грошей. З 1811 р. апарат Міністерства фінансів складався з міністра, канцелярії, ради й шести департаментів.

Документи з сектантської проблематики містяться і у фонді департаменту державного майна (№ 379) [18]. Департамент контролював питання щодо державних селян і державного майна, спрямовуючи зусилля на забезпечення якомога більших доходів. Справи таврійських сектантів стосуються земельних питань (продаж, купівля, орендування, обмін), відведення землі селянам, іноземним колоністам, переселення селян тощо.

Для розкриття нашої теми інформативним виявився і фонд № 565 «Департамент державного казначейства» [8]. Хоча у цьому фонді виявлено лише одну справу, присвячену духоборам, вважаємо за доцільне виокремити її, оскільки вона стосується одного з найважливіших питань сектантської історії – переселення духоборів у Закавказзя та організацію їм допомоги.

Джерела з історії сектантства наявні також у фонді № 560 «Загальна канцелярія міністра фінансів» [7]. У цілому рівень інформативності документів цього фонду невисокий, що обумовлено структурним станом загальної канцелярії, її роллю посередника в системі відомств Міністерства фінансів. Джерела з історії

сектантів Таврійської губернії розкривають питання переселення їх на Молочні Води, отримання ними землі, звільнення від податей, подальше виселення за межі Таврійської губернії та ін.

Окремої уваги заслуговує діяльність Міністерства державного майна (*Министерства государственных имуществ*), у справочинстві якого налічується чималий комплекс джерел з історії православного сектантства Таврійської губернії. Це міністерство (створене 26 грудня 1837 р.) опікувалося питаннями поступової ліквідації кріпацтва при збереженні економічного і політичного статусу поміщиків-дворян. З 1837 р. по 1866 р. основним завданням міністерства було управління державними селянами. Апарат міністерства складався з міністра, ради, канцелярії, чотирьох департаментів. Найбільш інформативною щодо сектантської проблематики є діяльність канцелярії, а також першого і другого департаментів, які відали державними селянами і державним майном центральних губерній і околиць Росії.

Канцелярія міністра (фонд № 381) [2] складалася з двох відділень, які мали по три столи. Перше відділення вирішувало справи відносно Ради міністра, про винагороди, пенсії, грошові суми департаментам з господарського капіталу. Друге відділення розглядало справи за височайшими повеліннями стосовно земельних питань, вело листування з Корпусом жандармів і закордонними установами, вирішувало внутрішні питання життя міністерства тощо. До 1866 р. справи щодо сектантів з державних селян належали до відома 1 столу II відділення. У 1866 р. ці справи були передані до МВС.

На підставі указу Сенату від 22 грудня 1866 р. Канцелярія міністра отримала назву «департамент загальних справ», 21 березня його було перейменовано в Канцелярію міністра землеробства і державного майна, 6 травня 1905 р. – Канцелярія головнокеруючого (*главноуправляющего*) землеробством і державним майном, 26 жовтня 1915 р. – Канцелярія міністра землеробства. Свої функції Канцелярія виконувала до 25 жовтня 1917 р.

Фонд Канцелярії міністра містить доповіді різних посадовців до імператора, накази, циркуляри, звіти міністерства, проекти, статистичні зведення та інші документи стосовно стану сільського господарства та заходів його удосконалення, земельного устрою і переселення селян, сплати податків і виконання повинностей, сектантів з державних селян, нагляду за іноземними колоністами та ін. У 1864 р. відповідно до рівнів важливості всі документи цього фонду були розподілені за трьома розрядами. Справи щодо сектантів були віднесені до I розряду й підлягали постійному зберіганню.

Фонд Канцелярії є дуже цінним для вивчення як загальної історії російського сектантства, так і православних сект Таврійської губернії зазначеного періоду. Справи фонду містять велику кількість документів, інформативний потенціал яких доволі значний. Вони розкривають правовий статус таврійських сектантів, їхній матеріальний стан, взаємини з владою та ін. Документи містять важливі дані щодо побуту сектантів, організації життя в Таврії тощо. Однак необхідно зазначити, що історія скопців Таврійської губернії в документах практично не представлена; справи містять детальну інформацію лише щодо духоборів і молкан цього регіону.

У фонді № 383 «Перший департамент Міністерства Державного Майна» [3] містяться дві справи з історії духоборської секти Таврійської губернії, які стосуються переселення їх до Закавказзя в 1841–1843 рр. та суперечок менонітів з духоборами про межі їхніх володінь.

Документи фонду № 384 «Другий департамент Міністерства Державного Майна» [4] дозволяють вивчити питання щодо правового статусу сектантів (заборона на володіння земельними ділянками за межами сектантських поселень, порядок переселення мелітопольських духоборів у Закавказзя).

Документи про названі секти містяться у фондах Міністерства імператорського двору (*Министерство императорского двора*), зокрема фонд № 515 «Головне управління уділів» (*Главное управление уделов*) [6] і фонд № 485 «Колекція «Плани й креслення Міністерства імператорського двору» (*Планы и чертежи учреждений Министерства Императорского Двора*) [5]. Міністерство імператорського двору було створено 22 серпня 1826 р. шляхом об'єднання декількох установ, що обслуговували імператора та членів його родини. Департамент уділів завідував майном і селянами, що належали членам імператорської родини. У фонд № 515 входять збірки «височайших повелінь» по удільному відомству, доповіді міністра імператорського двору, іменні укази, рескрипти імператора та членів родини на ім'я міністра імператорського двору й звіти про діяльність відомства. До фонду увійшли статистичні документи, плани, мапи та малюнки. Більшість справ фонду складають оригінали, що стосуються діяльності міністерства, організації управління удільними землями та їх експлуатації, переселення селян, створення освітніх установ, діяльності окремих діячів та ін.

Справи з документами про таврійських сектантів репрезентовані матеріалами переселення духоборів і молокан у Таврійську губернію з різних губерній імперії (Саратовської, Пензенської, Тамбовської), а також проханнями сектантів дозволити їм переселитися з Таврії до Кавказької області. Загалом справи характеризуються доволі значним обсягом, містять багато подробиць з організації та ходу переселення, статистичних даних стосовно переселенців. Деякі з цих документів, як це нам вдалося з'ясувати в ході дослідження, продубльовані у фондах Державного архіву Автономної Республіки Крим (передусім вхідна документація стосовно сектантів, які призначалися до переселення на Молочні Води).

У фонді № 485 зібрана колекція планів переважно на паперових носіях, яка була сформована в архіві Міністерства ще в другій половині XIX ст. До неї увійшли графічні матеріали та незначна кількість образотворчих джерел, вилучених головним чином зі справ Кабінету його імператорської величності. У 1952 р. колекція була доопрацьована і систематизована (переважно за географічним принципом). У фонді міститься лише одна справа щодо таврійських сектантів (датована початком XIX ст.), у якій на окремому аркуші накреслено план землі по річці Молочній, що була відведена духоборам для освоєння.

Отже, джерела світського походження з історії сектантів Таврійської губернії в першій половині XIX ст. містяться у різних фондах РДІА. Відповідно і рівень інформативності цих джерел є неоднорідним. Особлива увага, яку приділяла офіційна влада сектантам, стала функціональним чинником формування фондів з сектантської тематики. Однак позиція держави щодо релігійного інакомислення суттєво вплинула на упереджений зміст і склад джерел, що необхідно враховувати при роботі з ними. Розглянуті фонди вищих і центральних органів влади практично не зазнали втрат, що вказує на достатній рівень збереження документів, а отже дозволяє дійти висновку про високий рівень їх репрезентативності.

Другу групу джерел сформували документи православної церкви Російської імперії, яка суворо контролювала виконання державними структурами обов'язків щодо охорони православ'я. Документальні матеріали цієї групи утворилися насамперед внаслідок діяльності Святійшого Синоду.

Синод був утворений 25 січня 1721 р. (до 14 лютого 1721 р. іменувався Духовною колегією) як вищий державний орган Росії у справах православ'я для колегіального керування церковними справами. Протягом 1817–1824 рр. він входив до складу Міністерства духовних справ і народної освіти. У XIX ст. до складу Синоду входили 4–10 членів (архієреї і архимандрити, а також духівник імператора та протопресвітер армії й флоту).

Святійший Синод опікувався загальноцерковними догматичними та канонічними питаннями, підготовкою загальноімперських законопроектів з церковних

питань, ухвалював і видавав внутрішньоцерковні розпорядження, здійснював керування православним духовенством. Синод видав також церковно-видавничою діяльністю, духовною цензурою й освітою. До 1762 р. у компетенції Синоду знаходилось церковне майно, будівництво церков тощо. Синод був найвищою інстанцією для розгляду справ церковним судом.

11 травня 1722 р. при Синоді введена посада обер-прокурора, який наглядав за виконанням законів, перевіряв відповідність рішень Синоду загальноімперському законодавству, а також мав право призупинити виконання незаконних рішень і повідомити про це імператору. З 1788 р. обер-прокурор керував Канцелярією Синоду, з 1835 р. він у справах свого відомства брав участь у засіданнях Державної ради, з 1835 р. – Комітету міністрів. До складу апарату відомства православного сповідання входили: Канцелярія обер-прокурора Синоду (1836–1917 рр.), Комісія духовних училищ (1808–1839 рр.), Духовно-навчальне управління (1839–1917 рр.), Господарський комітет (1836–1839 рр.), Контроль (1867–1918 рр.) та ін. 5 серпня 1917 р. Синод був переданий до відома створеного Міністерства сповідань, а 20 січня 1918 р. як державний орган був ліквідований у зв'язку з відокремленням церкви від держави.

Джерела з історії таврійських сектантів зосереджені у фондах № 796 «Канцелярія Синоду» [9], № 797 «Канцелярія обер-прокурора Синоду» [10] і № 815 «Олександр-Невська Лавра» [11].

У фонді № 796 «Канцелярія Синоду» нагромадилися різноманітні джерела з історії православ'я, зокрема й сектантства. Канцелярія Синоду була створена 25 січня 1721 р. та проіснувала до 1 лютого 1918 р. Вона забезпечувала справочинство Синоду, у тому числі оформляла журнали засідань Синоду та його укази, збирала відомості про стан епархій, монастирів, приходів, церковних місій і духовних навчальних закладів.

Справи сектантів у Канцелярії Синоду розглядали II і III відділення. Здебільшого вони мають загальний характер і стосуються загалом сектантів різних губерній Росії. Деяка частка їх стосується історії духовборської та молоканської сект на Молочних Водах, поширення скопечства в Мелітопольському повіті, заходів по боротьбі з ними. У зв'язку з неухильною протидією віруючим громадам неканонічного православ'я в документах йдеться про правовий статус таврійських сектантів, зокрема молокан. Ці джерела характеризуються значною ідеологізацією питання. Крім того, церква зосереджувала увагу здебільшого на віровченні сектантів, лише іноді наводячи статистичні дані та ін.

Канцелярія обер-прокурора Синоду (фонд № 797), заснована 1 серпня 1836 р., здійснювала таке справочинство: підготовку законопроектів з церковних питань, відала зносинами Синоду з верховною владою та іншими відомствами, складала щорічні звіти зі стану православ'я, розглядала донесення епархіальних властей, справи про церковне майно, витрати й прибутки, будівництво і ремонт церковних будівель, діяльність синодальних друкарень, відала службою чиновників установ духовного відомства, винагородами і пенсіями духовництва, розглядом скарг прихожан на священників і приходського духовництва на епархіальні власті, справами про перехід з одного сповідання в інше та ін. 5 серпня 1917 р. Канцелярія була передана до складу Міністерства сповідань, де вона проіснувала до 25 жовтня 1917 р. під назвою Департаменту в справах православної церкви.

Особливу увагу Канцелярія обер-прокурора Синоду приділяла розгляду справ, що стосувалися сектантів. Майже всі ці джерела, що датуються першою половиною XIX ст., мають гриф «таємно» (як і джерела фонду № 796) і стосуються загального стану сектантства, його поширення в імперії та вжитих заходів щодо припинення цього явища, а також обмеження правового статусу сектантів (особливо скопців). У фонді зберігаються також праці священнослужителів про православних сектантів, зокрема духовборів. Джерела з історії сектантів Таврій-

ської губернії зазначеного часу розкривають процеси переселення духоборів у Закавказзя в 1840-х рр., характеризують заходи священства щодо навернення таврійських духоборів у православ'я, поширення скопечтва в Мелітопольському повіті та ін. Загалом інформативний потенціал цих джерел є достатнім, хоча не всі питання історії таврійського сектантства можна з'ясувати на їхній основі.

З цієї групи джерел доцільно виокремити матеріали фонду № 815 «Олександр-Невська Лавра Синоду». Олександр-Невський монастир від самого свого заснування 1710 р. став новим духовним центром імперії. До 1792 р., коли була започаткована столична єпархія, в канцелярії монастиря разом зі справами щодо його діяльності та управління майном, зосереджувалися й справи щодо церковно-адміністративного управління в Петербурзі. За задумом Петра I Олександр-Невський монастир мав стати вищою адміністративною школою для церковнослужителів усієї Росії. Саме до нього направляли кращих монахів з інших монастирів Російської імперії, а архієрейські кафедри надавали переважно ченцям Олександр-Невського монастиря. 18 грудня 1797 р. монастир був перейменований в Лавру, а 15 лютого 1858 р. канцелярія Лаври стала Духовним собором. Останні матеріали фонду датовані 1918 р.

Масштаб діяльності Олександр-Невської Лаври обумовив нагромадження неабиякої кількості джерел, що збереглися в архіві Лаври, та позначився на їхньому інформативному потенціалі. Йдеться про документи щодо устрою церков, шкіл, благодійних закладів, діяльності монахів Півдня Росії, судові, шлюбні справи та ін. Хоча переважно матеріали Лаври стосуються Петербургу та його околиць, серед них міститься таємна справа щодо перебування в Суздальському монастирі лідера скопечкої секти, датована 1820 р. Стосовно таврійських сектантів у фонді віднайдено лише одну таємну справу, присвячену тамбовським духоборам, які призначалися до переселення в Таврійську губернію. Справа датована 1805 р., що є дуже важливим для визначення раннього етапу духоборської історії на Молочних Водах.

Узагальнюючи результати нашої евристичної роботи можна дійти висновку, що корпус джерел з історії православного сектантства Таврійської губернії у фондах РДІА є достатньо представницьким. Він сформувався завдяки розгалуженій системі справочинства вищих і центральних органів влади. У Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург) нами виявлені джерела з історії духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії першої половини XIX ст., які утворилися внаслідок діяльності вищих і центральних органів імперії. Вони містяться у таких фондах: № 1263 «Комітет міністрів», № 1341 «Перший департамент Сенату», № 1284 «Департамент загальних справ Міністерства внутрішніх справ», № 1285 «Департамент державного господарства Міністерства внутрішніх справ», № 1286 «Департамент поліції виконавчої Міністерства внутрішніх справ», № 379 «Департамент державного майна Міністерства фінансів», № 381 «Канцелярія міністра землеробства», № 383 «Перший департамент Міністерства державного майна», № 384 «Другий департамент Міністерства державного майна», № 485 «Колекція «Плани та креслення установ Міністерства імператорського двору», № 515 «Головне управління уділів Міністерства імператорського двору», № 560 «Загальна канцелярія міністра фінансів», № 565 «Департамент державного казначейства Міністерства фінансів» та ін.

Інший масив джерел складають документи, які сформувалися в ході діяльності офіційної православної церкви. Вони зберігаються у фондах № 796 «Канцелярія Синоду», № 797 «Канцелярія обер-прокурора Синоду», № 815 «Олександр-Невська Лавра» тощо. Зміст справ та документів названих фондів залежить від обсягу повноважень і функцій Синоду, які він мав у різний час. Так, фонд Канцелярії обер-прокурора Синоду за першу половину XIX ст. містить основну більшу кількість справ щодо сектантів, ніж в інші часи, що пояснюється посиленням зна-

чення посади та розширенням повноважень обер-прокурора. Інформація стосовно сектантів міститься також у деяких документах особового походження, зокрема у фондах таких відомих діячів, як Філарет (В. М. Дроздов), С. Д. Нечаєв та ін.

Зважаючи на кількість джерел у кожному фонді, зауважимо, що найбільше справ з досліджуваної проблеми зосереджено у фондах: № 1263 «Комітет міністрів» (близько 70 позицій), № 797 «Канцелярія обер-прокурора Синоду» (20 позицій), № 381 «Канцелярія міністра землеробства» (13 позицій). Кількість віднайдених джерел у фондах № 796 «Канцелярія Синоду» і № 1285 «Департамент державного господарства Міністерства внутрішніх справ» коливається від 5 до 7. Усі інші фонди містять від 1 до 5 справ, що стосуються виключно таврійських сектантів у першій половині XIX ст.

Крім розподілу джерел за походженням (світські й церковні), можна також класифікувати джерела фондів РДІА, що розкривають історію таврійських сектантів першої половини XIX ст., за тематичним критерієм. Найчисленнішим є масив джерел, що стосуються правового статусу сектантів. Вони повідомляють переважно про обмеження прав інакомислячих і зрідка – про надання дозволу на незначні дії (з огляду на їх державну важливість). До другої групи можна віднести справи щодо переселень сектантів у першій половині XIX ст. У цьому масиві джерел можна виокремити: справи щодо масового переселення інакодумців до Таврійської губернії переважно протягом першої чверті XIX ст., джерела щодо цілеспрямованого виселення сектантів за межі Таврії наприкінці 1830–1840-х рр., документи стосовно окремих випадків виселення як покарання сектантів з Таврійської губернії за вироками судів.

З цими джерелами інформаційно пов'язана третя група: про перехід сектантів у православ'я (такі звільнялися від примусового виселення). Цей масив документів містить відомості про динаміку поширення сектантства. До неї включені джерела, що засвідчують і перехід православних у різні секти. Четверта група джерел стосується економічного стану таврійських духоборів і молокан (меншою мірою – скопців). Такі документи нечисленні, але є дуже важливими для дослідження історії сект Таврії й визначення їх внеску в розвиток економіки краю. П'яту групу формують статистичні джерела з історії духоборської, молоканської та скопечької сект Таврійської губернії. Шоста група містить джерела стосовно змісту віровчення сект, проведення зібрань, молитовних будинків (можна виокремити джерела про осклоплення). Виокремлені нами групи джерел тісно взаємопов'язані між собою, а тому дають комплексну інформацію про життя таврійських сектантів.

Таким чином, комплекс світської документації вищих і центральних органів влади є найчисленнішим. Кількісно меншу але не менш інформаційно насичену множину джерел формують документи Російської православної церкви. Закономірності продукування та відкладення джерел, рівень їх збереження у фондах РДІА створюють основу для комплексного та неупередженого дослідження проблеми. Специфіка справочинства Російської імперії забезпечила формування репрезентативного масиву документальних джерел. Особливості структури державних та церковних органів вплинули на фондоутворення і спричинили нагромадження документів у багатьох фондах РДІА. Джерельний масив свідчить не лише про масштаби справочинства і зосередження документів у фондах архіву, а й засвідчує непересічне значення сектантського питання у внутрішній російській політиці.

Бібліографічні посилання

1. **Ерошкин Н. П.** История государственных учреждений дореволюционной России: 5-е изд., доп. / Н. П. Ерошкин; под ред. А.Е. Иванова, А.Д. Степанского. – М., 2008.
2. Російський державний історичний архів. – Ф. 381, 1837–1917 рр., 36616 од. зб. – Далі : РДІА.

3. РДІА. – Ф. 383, 1797–1866 pp., 43021 од. зб.
4. РДІА. – Ф. 384, 1817–1865 pp., 22446 од. зб.
5. РДІА. – Ф. 485, 1683–1917 pp., 4654 од. зб.
6. РДІА. – Ф. 515, 1716–1917 pp., 141649 од. зб.
7. РДІА. – Ф. 560, 1802–1918 pp., 29836 од. зб.
8. РДІА. – Ф. 565, 1788–1919 pp., 53554 од. зб.
9. РДІА. – Ф. 796, 1707–1918 pp., 371939 од. зб.
10. РДІА. – Ф. 797, 1704–1918 pp., 94134 од. зб.
11. РДІА. – Ф. 815, 1713–1918 pp., 28594 од. зб.
12. РДІА. – Ф. 1263, 1802–1917 pp., 6135 од. зб.
13. РДІА. – Ф. 1284, 1801–1918 pp., 291150 од. зб.
14. РДІА. – Ф. 1285, 1778–1837 pp., 5914 од. зб.
15. РДІА. – Ф. 1286, 1802–1905 pp., 79210 од. зб.
16. РДІА. – Ф. 1291, 1792–1917 pp., 96469 од. зб.
17. РДІА. – Ф. 1341, 1730–1917 pp., 308288 од. зб.
18. РДІА. – Ф. 379, 1798–1839 pp., 10729 од. зб.

Надійшла до редколегії 30.10.2009.

УДК 94(477.75)«19/20»

А. А. Тропіна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАТИСТИКА НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В КРИМСЬКІЙ АССР НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано статистику народонаселення Кримської АССР і розглянуто наукові методи дослідження статистичних джерел з історії політики коренізації, що проводилася радянською владою на початку ХХ ст.

Ключові слова: народонаселення, Крим, радянська влада, політика коренізації.

Пронализирована статистика народонаселения Крымской АССР и рассмотрены научные методы исследования исторических источников по истории политики коренизации, проводимой советской властью в начале XX в.

Ключевые слова: народонаселение, Крым, советская власть, политика коренизации.

In the article an analysis and description of statistics of populations is given Crimean ASSR and the scientific methods of work are examined with this type of sources on history of policy of korenizatsiya by the conducted soviet power at the beginning of XX age.

Key words: populations, the Crimea, soviet power, policy of korenizatsiya.

Актуальність дослідження національної політики в Криму визначається низкою обставин. По-перше, в наші дні національне питання набуло кризової форми. Це виражається в поширенні етнічних конфліктів на території колишнього СРСР у зв'язку з розпадом держави та зміною політичної системи і форм власності. По-друге, проблеми, які вирішувалися в Криму в першій чверті ХХ ст., мають чимало спільного у наші часи. Це робить особливо цінним той досвід, який нагромадили органи державного управління і національні рухи у вирішенні етнічних проблем.

Для забезпечення достовірності та глибини вивчення національної політики радянської влади в Кримській АССР у 1920-х pp. потрібне залучення великої кількості різноманітних джерел з історії, економіки, етнографії, демографії та статистики. Тому джерельна база даної теми дослідження представлена різними групами джерел.